

НАЦИОНАЛЬНАЯ
библиотека
Тыва
А.С.ПУШКИНА

25 чылдың август
1-де үнүп эгелээн

Хуун • Бөгүн • Даарта •

КАНДИДАТ КЫЛДЫР ШИЛЭЭН

«Чаңгыс демниг Россия» партия-ның регион салбырындан Шолбан Кара-оолду Тываның Баштыңының соңгулдазынче кандидат кылдыр шилээн.

Чаңгыс демниглерниң 117 делегадының Ш. Кара-оол дээш бадылаан. Чажыт алаашкын бюллетенинге Чөөн-Хем-жун чагыргазының даргазы Байбек Куш, Кызыл хоорайның мэри Владислав Ховалыг база кирип турган. Олар 2-2 алганнар.

Уруне Думазынче соңгулдалар-биле елештир губернатор соңгулдаларын кирип бюджет акша-хөреңгизинге калгалыг. 2017 чылда ону эрттирер болза, 14 млн. звес, а 50 млн. рубль эк.

Тываның чурттаачы чонунуң амыды-байдалын экижидеринче угланган телевилелдерни ара каар эргевис Чаа удуртукчу келир болза, федерал сайыттар-биле ажил-агыйжы ха-азааны тударынга элээн үени чидирип-ри — деп, ол санап турар.

Шолбан Кара-оолду республика Баш-тың албан-дужаалче кандидат кыл-депшидип үндүргени — ону дораан тхээни звес-тир дээрзин сагынды-Амгы хоойлужудулга езугаар чазак азы кожуун болгаш суур деңнелиниң у депутаттар корпусунуң 9 хуузу-нуң үжүүн чыгган соонда, кандидат-аңзызынга кирер.

ДАЛАЙ-ЛАМА 81 ХАРЛААН

Делегейде ыдыктыг сарыг ша-ынны суртаалдап чоруур авы-ылдыг башкывыс Ыдыктыг XIV Далай-Лама июль 6-да 81 харлаан.

Дүн делегейниң сарыг шажын илелиг шупту девискээрлеринде IV Далай-Ламаның каң кадыкшылы иш узун назыны дээш мөргүлдерни-ның аңгы-аңгы хүрээлеринге, Улусчу дылга бажыңыга номчаан.

АНЫЯКТАР ШУУЛГАНЫ

Чылдың-на чаңчыл езугаар тип турар «Тыва — хөгжүлдениң девискээри (Дүрген-2016)» деп аныяктарның шуулганы июль 18-н 23 хүннеринде эртер.

16 чылда шуулганың өөредилге аммазында «Сен — сайгарлыкчы «Эки турачы чорук», «Аныяктарның ишти лидерлери», «Студент чаңгыс урттуглар», «Аныяктар-2050» деп аңгы шөл планнаттынган. Оон да шуулган үезинде «Аныяктарның эс-төлөвилели — 2016» республика ейиниң III чадазын база өске-даа ал төлөвилелдерниң мөөрейлерин-дери көрдүнген.

Хүннерде ТР-ниң Аныяктар херээш спорт яамызы аныяктарның дилге шуулганының киржикчиле-шилилдизин чорудуп турар.

Хөрек долган бодалдарның үүжези 4

Культура, уран чүүл Соруккур-ла, Соруктуну! 7

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 75
(18808)

2016 чылдың
июль 7
четверг

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

Электронпуг почта:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

ТЕРЕ-ХӨЛДЕН ЧОГААДЫКЧЫЛАР

С.Ш.Хомушкунуң делгээн барааннарының бирээзи — дырбактыг кечин чонга сонуургадап турары.

Үстүнде адаанывыс черлерден Тере-Хөл чүгле каас-чараш бойдус чурумалы-биле звес, а төөгү талазы-биле база кон-чуг солун оран. Бурунгунуң уйгур үезинде-ле туттунган Пор-Бажың Тере-Хөлдүң ортузунда ам-даа бедик көстүп, аңаа келген улустуң сонуургалын чайгаар-ла хаара туду бээр.

Тере-Хөлдүң кижилери база онза бүдүштүг. Оожум, топтуг чугаалыг, хүндүлээчел, дузааргак аажы-чаңныг. Оларда, шынап-ла, бурун үениң чүдүлге-сүзүү сиңниккен, хин шыгжаан черлерин-ге, оран-таңдызынга, ыдыктыг черлерин-ге, кара суг баштарынга, аржааннарынга, оңгуннарынга бүзүрээр, олардан хей-аъдын, сүлдэзин бедидип ап чоруур биче чоннарның бирээзи.

Октаргай оларны ынчаар чаяаган. Оларның аразында төрзөн Тывазында ады-сураа алдаржааннар хөй. Оларның бирээзинге **Сереңмаа Шулуевна Хо-мушку** база хамааржыр. Ол күш-ажылчы эге базымын төрзөн чери — Кунгуртугунуң ортумак школазынга биология башкылап эгелээн. Ооң соонда чылдарда Тере-Хөл кожуунуң удуртур-баштаар ажилдарын-га хөй чылдарда ажилдаан.

Амгы үеде пенсияже үнзе-даа хөй-ниити ажилдарының идепкейлиг киржикчизи. **Сереңмаа Шулуевна** — республиканың Хөй-ниити палатазының, Россияның орус географтыг ниитилелиниң кежигүнү. Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы **Сереңмаа Шулуевна Хо-мушку** «Өгбелерим төрзөн чурту» деп эвээш санныг чоннарның чогаадыкчы бирги республика фестивалыга идеп-кейлиг киржип, аңгы-аңгы аң кештерин делгелгеге салган. Оларның аразында элик кечинден даараан аңчы кижиниң ке-дер чүвүрү делгелгениң киржикчилериниң сонуургалын оттурган.

Делгелгениң түңнелин комиссия кежигүннери үндүрүп, тиелекчилерни илереткен. Оларның аразында С.Ш. Хомушкунуң делгээни янзы-бүрү аң кештери, оон кылган идик-хеп аймаа бе-дик үнөлелди алгаш, шаңналдыг черге төлөптүг болган.

Владимир ЧАДАМБА.

Авторнуң тырттырган чуруу.

«Өгбелерим төрзөн чурту» деп Тывада чурттап турар эвээш санныг үндэзин чоннарның чогаадыкчы бирги республика фестивалы Кы-зылга болуп эрткен. Ооң кол-ла со-рулгазы эвээш санныг чоннарның культуразын, өгбелериниң чүс-чүс чылдардан бээр бистиң үеге чедир камгалаттынып чедип келген езу-чаңчылдарын улам сайзырадып, чонга суртаалдаары.

Ол ышкаш бистиң республиканың аңгы-аңгы булуңнарында чурттап ту-

рар эвээш санныг чоннарның бот-боттарының аразынга харылзаа-зын, найыралын, езу-чаңчылдарын, өгбелериниң кедип чораан идик-хевин, чем-ажын, культуразын болгаш уран чүүлүн көргүзери болган.

Республиканың чогаадыкчы фести-валынга агаар-бойдузунуң шириинин барымдаалааш, Соңгу чүкке деңнээн кожууннарының — Мөңгүн-Тайганың, Тожунуң, Тере-Хөлдүң болгаш Эрзин кожуунуң Качык сумузунуң төлээлери киришкен.

Чагыдылга — 2016

«ШЫН» — ЧОННУҢ СОЛУНУ

2016 чылдың «Шын» солунуң чагыдылгасы Тываның бүгү поч-та салбырларында болгаш «Тывапечать» КХН-ниң киоскилеринде бо хүннерде чоруп турар.

Ынчангаш «Шынны» үезинде чагыдып алырынче республиканың ырак-чоок булуңнарында чурттап турар хүндүлүг чонувусту, би-жикчилеривисти, номчукчуларывысты кыйгырдывыс!

Хуу кижилерге: 1 айда — 154,40 рубль, 3 айда — 463,20 рубль,
Организацияларга: 1 айда — 154,40 рубль, 3 айда — 463,20 рубль.

Хүндүлүг чонувус! «Шын» солунну үезинде чагыдып номчуңар.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле
шаңнаарының дугайында

Эртемге ачы-хавыязы бол-
гаш Чурттар аразының биосфе-
ра шинчилелдеринин Убсунур
төптүң тургустунган хүнүнден
бээр 25 чылынга тураскаадып
шаңнаар

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ
БАШТЫҢЫНЫҢ ХҮНДҮЛҮЛ БИ-
ЖИИ-БИЛЕ

Чойган Николаевна САМ-
БЫЛАНЫ — Күрүнениң бюджет
албан чери Чурттар аразының
биосфера шинчилелдеринин Уб-
сунур төптүң башкарыкчы эртем
ажылдакчызы.

Эртемниң хөгжүлдизинге
хууда ачы-хавыязы болгаш
Чурттар аразының биосфе-
ра шинчилелдеринин Убсунур
төптүң тургустунган хүнүнден
бээр 25 чылынга тураскаадып
шаңнаар

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ
«ШЫЛГАРАҢГАЙ КҮШ-АЖЫЛЫ
ДЭЭШ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ

Светлана Суруновна КУР-
БАТСКАЯНЫ — Күрүнениң
бюджет албан чери Чурттар
аразының биосфера шинчилел-
деринин Убсунур төптүң ди-
ректору, Дээди профессионал
өөредилгениң күрүнениң фе-
дералдыг бюджет өөредилге
албан чери «Тываның күрүне
университетинин» Физиктиг
география болгаш геоэкология
кафедразының профессору.

Тыва Республиканың
Баштыңының албан-
хүлээлгезин күүседип турар
Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2016 чылдың июль 1
№88.

Чайгы дыштанылга-2016

КАДЫКШЫЛГА ЛАГЕРИ — «УНИВЕР»

Тываның Күрүне универси-
тетинин баазында «Универ»
деп хүндүскү кадыкшылга ла-
геринде амыдыралы берге бай-
далда өг-бүлелерниң ажи-төлү
дыштанып турар. Ында ниити-
зи-биле 30 уруг бар, оларның
10-у университеттин ажил-
дакчыларының ажи-төлү, а арт-
каннары Кызылдың мэриязының
даңзызы-биле чоруткан уруглар.
Оларга федералдыг бюджеттин
деткимчези-биле путевкалар
халас.

Лагериниң начальниги Кү-
дес Зайцев, вожатыйлары Мира
Монгуш биле Зайзана Монгуш,
кижизидикчи башкызы Кызылдың
педагогика колледжизинин ийги
курсчузу Чайзат Ондар. Уни-
верситеттин психологу Анжела
Семис-оол хүнүнүн-не уругларның
эки шынарларын аядарын-
га дузалаар, шийтпирлиг база
аразында демниг болурунга
салдарлыг психологтук мерге-
жилгелерни (тренингилерни)
кылдырып турар.

Уругларны «Дельфинер»
биле «Кып-кызыл парустар» деп
ийи бөлүккө чарган. Лагериниң
ажыдышкынынга уруглар идеп-
кейлиг киришкенер. Кыс уруг-
лар «Африка» деп танцыны
база авангард мода көргүзүүн
бараалгатканнар. Эртине Шы-
рап «Муравейник» деп ырыны
гитарага ойнавышаан күүсеткен,
Эрика Хомушку «По ягоды»,
Начын Оюн «Солнышко» деп
шүлүктөрни номчааннар.

Уругларның суга айыыл чок
чоруун чедип алыр сорулга-би-

ле лагериниң ажилдакчылары
ОБЯ-ның төлээлерин чалаан.
Камгалакчылар уругларга суга
бодун канчаар алдынарының
дүрүмнерин тайылбырлааш,
ТывКУ-нун эштин бассейнинге
өөредилгени чоруткан.

Бир элчег дургузунда уруг-
ларның кадыын быжыглаары-
биле янзы-бүрү спортчу маргыл-
дааларны эрттирип турар. Эң-
не дээр спортчуну элчегниң
төнчүзүндө илередир.

Вожатыйлар чурук мөөрейин
организастан. «Ау, талантылар
дилеп тур бис!» деп мөөрейниң
түннелинде, салым-чаяанныг,
талантылыг уругларны илере-
дир. Лагериниң эң-не солун,
көрүштүг мөөрейи — «Лагериниң
мисс биле мистери». Эң-не
дидим, шийтпирлиглер аңаа
киржир дээш, аажок шыңгыы
белеткенип турарлар.

«Универниң» ажылы июль
9-та доостур.

Бистиң корр.

ЧУРУКТАРДА: Лагериниң
амыдыралындан.

АНЫЯКТАР КООПЕРАТИВИ — БОТТАРЫ ТУДАР

«Аныяктарның чуртталга
бажыңнары, квартиралар-би-
ле берге айтырылганын шийт-
пирлээринин бир аргазы
чуртталга бажыңнары тудар
аныяктар кооперативтерин ка-
тап тургузары» деп Тыва Рес-
публиканың Баштыңының
хүлээлгезин күүседип турар
Шолбан Кара-оолдун идеязы
боттанып эгелзэн. Идепкейлиг
аныяктарның бөлүү губернатор
инициативазынга хей-аът кирип,
аныяктарның чуртталга тудуг
кооперативин бүртүкээринин
дугайында билдиришкенини
чогуур органнарже кириген.
Кооперативтин кежигүннери ам
дээрзинде чүгле 5 киж, а аңаа
кирер күзелдиг аныяктарның
саны 2016 чылдың төнчүзүнге
чедир тудуп доозар бажында
квартираларның санындан оран-
чок көвүдзэн деп кооперативтин
активчилеринин бирээзи Аяс
Чүлдүм дыңнаткан.

Тус черниң архитекторлары-
ның ажилдап кылган төлөвилели
езугаар 24 квартиралыг бажың-
ны баштай тудар деп тургусту-
нуп турар кооперативтин кежи-
гүннери шийтпирлзэн. Оон ту-
дунга 30 миллион ажыг рубль

чарыгдаттынар. Кооперативтин
кежигүннеринин кириген үлүг
дадывырының акшазы-биле
бажыңның тудуун акшалан-
дырар. Кежигүн бүрүзү келир
үеде квартиразының өртзүнн
20 хуузун баштайгы дадывыр
кылдыр кириер. А бажыңның
төлөвилелинде 3 хевирниң
квартиралары көрдүнгөн: 33
дөрбелчин метр шөлдүг бир
өртзүлдүг квартира, ийи өртзүлдүг
квартираның шөлү 39 м², үш
өртзүлдүг квартираның — 50 м².
Баштайгы санаашкынар-биле
алырга, бир өртзүлдүг квартираның
өртзү 1,06 млн. рубль, ийи өртзүлдүг
дигниң — 1,2 млн. рубль, үш
өртзүлдүг квартираның 1,5 мил-
лион рубль. Бети-ле дизе, чурт-
талга бажыңнарының рыногунда
эрги бажыңнарның өртзүндөн
элзэн чиик.

Ынчалза-даа квартиралар-
ның ол хире өртзү аныяк өг-
бүлелерниң хей кезинге дыка
аар. Ынчангаш тудуп эгелээр
бажыңның тудуунга чарыгдал-
дарны эвээжедиринин аргала-
рын дилеп турар деп Аяс Чүлдүм
дыңнаткан. Бирээде, бажыңның
төлөвилелин, оон шынарын
баксыратпайн, таарыштыр эде

көөрүн архитекторлар
сүмележири. Ийиде, а
кооперативинин кежигүн-
аразындан күзелдиг
уруглардан тудугжу бр
тургузары. Олар арга-
галыг тудугжу специали-
удуртулгазы-биле ботт
бажыңның тудуунга
дап болур. Үште, про
сүмези-биле эки шынары
өртектиг тудуг матери-
кооператив боду садып
камналганы тып алыр.

«Кооператив ам дэ
де бүртүккеттинмээн-да
ажылдар херек кырында
эгелзэн — деп, бажыңны
дээш харысалгалыг туд
дуг яамызының ажилда
дыңнаткан. — Бажыңны ту
ни Каа-Хем суурда тус
ону дескилеп, долганды
лап турар. Далажыр хер
дээрге объектини бо
IV кварталында ажыл
жаар сорулганы Респуб
Баштыңы тургускан».

gov

САМБЫҢНАР ШАККЫЛААЖЕ

Самбың каккан салааларың
чаржып турда,

Сагыжымны доюлдуруп
канчаарың ол?

Эде салган барааннарже
топтап көрүп,

Эскет чоктап,
кайгаарымның ужуру чүл?

Самбың кагар садыгжы-даа
болурумгай,

Карышкак чок санаашкыңа
өөрүүрумгай,

Сайгарлыкчы, саарлыкчы
мергежилге

Сагыш-чүрээм бердинипкен
ужуру чүл?

Июль айның бирги суббота-
зы — кооперация хүнүнге тураскаа-
дып, мындыг чүүлдү бижикиседим.
Ынчан Бай-Тайга райпозунун
конторазы Малчын кудумчунга
эрги бажыңга турган. Оон 1977
чылда чаа оран-саваже көшкен.
Ол үелерде райпонуң ажилдак-
чылары 300 ажыг киж турган.
Дыка-ла улуг коллектив чүве.
Контораның бухгалтериясында
безин 15 киж ажилдап кээрге,
ол өртзүлдөн чүгле самбыңнар
шаккылаажы дыңналыр.

Даң бажында контораже
ажылдап бар чыткаш, көөрге,
даштында 20 чыгыы булбан
турар. Дыка көвей бараанны
хол-биле дүжүрүп, херим иштин-
де складтарже хүлээп ап турар
боор. Бараан хүлээп алыр склад
эргелекчилеринге Алдын-кыс
Бора-оол, Семис-оол Хертек,
Мария Сыргыт-оол, Болатмаа
Күжүгет, Мария Ламажык, Га-
лина Мандый, Чечек Ооржак,
Чечек Оолаковна дээш, өскелер-
даа ажилдап турган. Бараан
сөөртүкчүлеринин ажылы чы-
мыштыг, берге, үргүлчү орукта
дугуй кырында чоруур. Чайның
изии, кыштың соогу дивейн
чоплаачылар-биле кады чоннуң
чагаан барааннарын Саян ажыр
Иркутск, Новосибирск, Абакан
хоорайлардан саткаш, сөөртүр.
Мээң сактырым-биле, оларга
Сесеңмаа Дарыевна, Арья
Шойдановна, Семис-оол Сеңги-
Доржу, Тамара Севек, Геннадий

Хертек, Зинаида Хомушку, Лю-
бовь Салчак турган.

Бодум райпога 40 чыл чы-
гыы бухгалтерлеп ажилдап
келдим. Ол үе дургузунда оон
удуртукчу даргазы 9 катап со-
лушкан. Оларның аразындан
Киров Салчакович Чамбий-оол
бүдүрүлгени дыка үр чедиш-
кинниг удуртуп-баштап, дар-
галап келди. Ажилдап чораан
үелеринде дыка-ла шыңгыы,
негелделиг удуртукчу чүве. Оон
ындыг аажы-чаңын ажилдакчы-
лары эки билер болгаш, ажи-
лынга бердингени аажок. Черле
ынчаш совет үе болгаш шупту
ажылдакчыларга негелде улуг
турган. Ол үелерде Бай-Тайга
райпозу республикага эң-не эки
деп санаттырып, 1-ги черден
дүшпейн турган бис.

Саң-хөө талазы-биле ажил-
дап чоруур бухгалтер кижиниң
ажылы база амыр эвес. Ындыг
улуг коллектив ажилдап турар
албан-чериниң санаашкынарны
хүн бүрүде үзүктөлбес. Ылаңгыя
отчет дужаар үе чоокшулаанда
столдан, саазын аразындан
баш көдүрбейн баар. Оларның
аразындан Александр Калдар-
оолович Ооржак, Чечекмаа Се-
вен-ооловна Сонам, Сайлык
Салчаковна Монгуш, Инна Сер-
геевна Паргин олар-биле кады
ажылдап келдивис. Улуг бух-
галтеривис Александр Калдар-
оолович ажылынга бердинген,
бедик арга-дуржулгалыг, чаа
келген аныяк бухгалтерлерни
башкылап, оларга отчеттарны
канчаар шын кылырының арга-
ларын өөредип, үлегер-чижээн
дамчыдып берип турган.

База-ла үр үеде ажилдап
чораан чамдык бухгалтерлер:
Сайынмаа Чочак, Ольга, Юрий
Кыргыс, Дарья Сүге-Маадыр,
Елена Бышак, Макар Чымба,
Анис Оттук-оол, Бичии-Уруг
Хертек, Зинаида Хертек; план
тургузукчулары Бал-Доржу Се-
ренович, Ирина Куусааловна,
Галина Салчаковна; автолавка
машина мунукчулары: Николай

Очур, Оттук-оол Ооржак,
Иргит, Александр Херте
Ортат.

Байырлалдар үелери
дүрүлгениң ажилдакчы
ажылдаары дам баар.
стадионга, столоваяга
аъш-чем садып тура х
Тээлиге чаңгыс столов
ган болгаш, чон үзүк
кээп, чемненер. Хей-н
чемненилге черинге чаа
кылып, поварлап чораа
Күжүгет, Чаш-кыс Күжүгет
Иргит, Зоя Хунай-оол,
Сарыг-оол, Саара Мин
Поварларның ажылы де
ге, куш даң бажында 4
кежээ орайга чедир аж
Столовая баштай Кар
кудумчунга, оон Гага
думчунда чаа оран-
көшкеш, амгы үеде у
столоваязы ол. Сады
хей чыл садыгылап а
чорааннар: Чечек Дон
Допаа Балчыновна, Л
Салчаковна, Лилия Са
на, Айлаңмаа Чылбак-о
Чечекмаа Кавааевна, А
Хертек, Валентина Сал
лентина Адыг-оол, Да
Салчак, Өлчеймаа Саа
өскелер-даа.

Райпонуң база бир у
ры — хлеб быжырап п
Хлебтин шынары эки,
чаагай болганындан б
республикага 1-ги черн
де ап келген пекарня чү
хоочун хлеб быжырыкчы
га Чечек Степан, Вал
Коңгар-оол, Алефтина
Айлаңмаа Салчак, Поли
Алдын-кыс Дамбаа, Раис
Байлак Салчак хамаарж

Бай-Тайга райпозун
үлүг-хуузун кирип чораа
үеде хүндүлүг дыштан
хоочуннарда, кады аж
чораан коллективим ч
байырлалын таварышты
ле чүүлдерге экини күзе

Катерина ХО
райпонуң х

Тээли суур

КЫШ-ЧАЙ, ИЗИГ-СООК ДИВЕЙН...

Эрткен чүс чылдың 30 чылдарында автомобиль транспорту көвүдээни-биле орук шимчээшкининиң адырынга шыңгы хайгааралды тургузары негетинип келген. 1936 чылдың чазынында ССРЭ-ниң Иштики херектериниң Улус Комиссариаттарының (НКВД-ИХУК) Ажылчын-тараачын милициязының составына Күрүнениң автомобиль инспекциязын тургузар дугайында шийтирнп хүлээп алган. ССРЭ-ниң Улус Комиссариаттарының Чөвүлели ССРЭ-ниң ИХУК-туң Күрүнениң автомобиль инспекциязының дугайында дүрүмүн 1936 чылдың июль 3-те бадылаан. Оон бээр ол хүн бо албанның үндезилеттинген хүнү болу берген.

Бөгүнгү бистиң аалчывыс — республикада КАИ албанының хоочуну Эрес-оол Ооржакович ХААЖЫК.

Эрес-оол Ооржакович, ага КАИ албанының туртунуп келген төөгүзүнүң тайында чугаалап берип үнөрем.

— Тывага бо албан транспорт гаш чүк сөөртүлгезиниң терээни-биле тывылган. 3 чылдың чайынында Ус «биле Тывага «Тыва үнелиг еративке» хамааржыр бир ар автомобиль келген. 1932 да «Тываавтотранспорт пели» деп ниитилел тургусун. Транспорт саны өскени-КАИ тыттып, ооң баштай-жылдакчызы Афанасий рьевич Малышев болган. Ус оруун тавартыр оон-на пассажирлер аргыжып эн бе?

Аргыжылга чок турган деп ас. Ынчалза-даа албан-биле Абакан хоорайже ажирлер аргыжылгазы чылда эгелзэн. Оон 4 ден тургустунган КАИ ыры турупкан. 1947 чылда аргазына Василий Иван-Бобкин томуйлаткан. Ол банга 1970 чылга чедир даан.

83 чылда республиканың ууннарына күрүнениң инспекторлары ажилдап эн. Ол-ла чылын Тыва ниң КАИ салбыры ГАЗ-51 ашиналыг апарган, дарга-Борис Томбиевич Бады-омуйлаткан. 1961 чылдан техниктиг хандырылга, радиостанцияларны ап эгелзэн.

Эрес-оол Ооржакович, ниң адырыңарга ындыг-чуг хей удуртукчулар лаан болгай. Ынчан-оң хөгжүлдесин Бады-Почекутов, Дажымба, к болгаш Сат үлериңгылап болур. Кымның де ажил эки турган деп ыг тургустунуп болур

көвүдзэн тудум, ажил нарыдап олурар, орук шимчээшкининиң дүрүмнери шыңгырап, чаа-чаа негелделер хүнден хүнге негелдеп турар. Ооң-биле чергелештир хандырылга база экижип олурар болгай. Ам бо хүннерде оруктар дургаар видеокамералар автоинспекторларга дыка улуг деткимчени көргүзүп турар. Күш-ажылдың үненин билirik кижиге өске кижиниң ажилының үненин билirik. Ынчангаш мен кайы хамаанчок багай ажил-дыр дээриниң орнунга ол ажилды мынчалса кандыгыл дээр ышкаш сүмелерни езулуг хамааты-даа, профессионал-даа туруш деп санаар мен.

КАИ адырынга профессионалдар хей ажилдап турган. Оларга Леонид Александрович Почекутов, Александр Викторович Корняков, Виктор Андреевич Данилов, Виктор Петрович Кучеров, Салимаа Долчин-ооловна Оруспай, Виктор Андреевич Дорожкин, Василий Семенович Дунаевский, Виктор Захарович Ощепков, Сергей Константинович Горбунов, Геннадий Самданович Донгак, Василий Владимирович Сергеев, Юрий Бадышевич Хомушку, Василий Николаевич Елизарьев, Александр Петрович Зорин, Владимир Евгеньевич Шмидт, Владимир Оюнович Сонам-Байыр, Олег Дупчаевич Сувакбут болгаш өскелерни адап болур.

— Ындыг болза Силерниң ажилдап турган үлериңерде болган чаартылгаларга доктаап болур бис бе?

— Ийе, чүге болбас деп?! Мээң ажилдап турган үлериңерде патруль машиналарының автопарыгы чаарттыңан, авто-транспорт башкаар шынзылга тыпсырының болгаш бүрүт-кедириниң системазы өскерил-

ген. 2000 чылдың июнь айда КАИ килдизи ОШАЧКИ эргелели кылдыр эде тургустунган. Ооң-биле чергелештир штаттың тургузуу болгаш хүн чуруму өскерилген. Ооң ачызында ОШАЧКИ кезектериниң ажил-чорудулгазын экижидер арга тургустунган.

— ОШАЧКИ ажилыңа кандыг шынарлар хережил?

— Өске-даа эрге-хоойлу ажилыңа дег белеткел болгаш ооң кырынга доктаамал айыыл-халапка удур демисежилтер аргашинек, автомашинаны эки башкарып билири чугула. Чүгле орук шимчээшкининиң дүрүмүн хажыткан кижилерни тодарадыр, торгаар звес, орук инспектору кем-херек үүлгедикчилери-биле доктаамал үскүлөжип, оларны тодарадыр турары чажыт звес. Ынчан кээрге, кандыг шынарлар херегин боттарыңар-ла тодарадыр көрүңер.

— Силер боттарыңар республикада билдингир спортчуларның санынче кирип, ону сайзырадырыңа эвээш звес үлүүңерни кириңер болгай силер. Эң чоргаарланыр чедишкinnerиңерни адап көрүңер.

— Чедишкinner бүрүзү чоргааранчыг. Чиик атлетикага Россияның хоочуннар аразына чангыс звес удаа чемпиону, Хоочуннар аразына: АКШ-та Юджин хоорайга Бүгү-делегей оюннарынга, Чесентино (Италия, 1500 метрге чарыш) хоорайга, Бордо (Франция, 1500 метрге чарыш) хоорайга, Потсдам (Германия, 42 км марафонга 2 шак 40 минута түңнелдиг) хоорайга Европа чемпионаттарына, Гейстхэд (Англия, 1500 метрге чарышка 4 минута 17 секунда түңнелдиг) хоорайга делегей чемпионатына шуптузунга хүлер медальдыг болдум.

2003 чылда «Россияның күш-культура болгаш спортунуң тергини» херек демдзэн тывыскан. «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг аттың эдилекчизи мен.

— Оон аңгыда «ХХ чүс чылда Тываның ат-сурагыг кижилери» деп номунче кирген болгай силер. Ам кайда ажилдап турар силер?

— 2008 чылдан тура, «Россия Федерациязының Саң-хөө яамызының ведомство камгалалы» федералдыг күрүне албанының 39 дугаар отряды — филиалының даргазының оралакчызы болуп ажилдап турар мен.

Бо чаа ажилдап турар албаным 2013 чылда 90 чыл болган. 1923 чылдың апрель 15-те саң-хөө талазы-биле тускай сорулгалыг тургустунган шериг-дир ийин. Ооң хүлээлгези ССРЭ-ниң саң-хөө улус комиссариаттарының албан черлерин таңнылдаары...

— Силер каяа-даа ажилдааш, ажилдап турган албан чериңерге бүрүнү-биле бердиниптер кижиге-дир силер деп билip тур мен. КАИ албанының байырлалы-биле республикада орук инспекторларына чүнү күзээр силер?

— Бир-ле дугаарында, быжыг кадыкшылды. Быжыг кадыкшылды база күш болгаш тура-сорук-биле чедип алыр. Чалгаа, тура-сорук чок болур болза, семирп, аарыглар тыттыр, ынчангаш, ийиде, тура-сорукту, күш-культурага болгаш күш-ажылга ынак болурун чагыыр мен. Кажандаа омак болуп, чүгле эки чүүлдерге чүткүлдүг чорунар, амыдыралыңарга аас-кежик доктаар болзун, орук инспекторлары!

Айлаң ДАРЖАА
чугаалашкан.

1980 чылдарда Тыва АССР-ниң ИХЯ-ның КАИ ажилдакчылары.

«Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг»
губернатор төлөвилели

БАНК СЕСТИП ТУРЗА-ДАА...

«Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» деп губернатор төлөвилелдин акшаландырышкын байдалының дугайында Улусчу банк болгаш ТР-ниң Чазаның муниципалитеттер аразына селектор хуралы болуп эрткен. Ук төлөвилелдин белеткел үе-чадазы июль 10-да доостур. Ону дарый боттандырып кириптеринге шаптыктап турар бир берге айтырыг — киржикчилерниң улуг кезииниң мурнунда алган чээлилеринге өрелери. Ынчангаш банк өске чээлилерге өрелиг улуска төлөвилел дээш чээли бээринден сезинмес аргазы чок.

— Ындыг турбуже банкылар мурнунга оларның өрелери ыңдыг кончук улуг эвес, 60 муң рубль иштинде, аңаа немей саа-даткан дээш хуулары бар, ынчангаш ону төлөптерге, чээли ап болурлар. Ындыг-даа болза төлөвилелдин киржикчилеринге чээли бээр-бербезин Улусчу банкының директорлар чөвүлели боду шиитпирлээр — деп, көдээ ажил-агый болгаш аш-чем сайыды Юрий Тых-оол тургустунган байдалдың дугайында ынчаар тайылбырлаан.

Улусчу банкының директорлар чөвүлелиниң секретары Чойганай Лопсан «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» төлөвилел бистиң регионга кончук чугула болуп турарын база ол губернатор төлөвилели болганда, киржикчилерниң мурнуку өреширези турбуже, банк чээлилерни берип болурун дыңнаткан. Чүгле баштай өске өрелерин санажып каапкан соонда, чээлилерни берип болур. Амгы үеде Улусчу банк, ТР-ниң Чазан база муниципалитеттер «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» төлөвилелдин өске банкыларга өрелиг киржикчилеринге ол өрелерни дүрген дугладырының талазы-биле ажилды чорудуп турар.

«Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» төлөвилелдин бир киржикчининге 1 млн. 454 рубль чээли акшазы онааштыр көрдүнгөн. Оң 700 муң рублинге мал-маган садып алыр, артканын — бажың, кажаа-хораа тудуп алыр. Чээп алган акшазының 50 хуузу республика бюджетинден субсидия хевир-биле дуглаттынар, артканын боттары, ийи чыл болгаш 200 баш хойну дараазында киржикчилерге дамчыдып бергени-биле дуглаттынар. Чээлиниң хууларын муниципалитеттер төлээр көрдүнгөн.

КОЛ ЫЛГАЛЫ — АЖЫК-ЧАРЛЫЫНДА

Тываның күрүне чөвүлелиниң хуралына «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» губернатор төлөвилел чартык чыл иштинде чоннуң төлөвилели апарганын база оң кол ылгалы ажык-чарлыында дээрзин Республиканың күрүне чөвүлелиниң даргазы — Тываның Баштыңының хүлээлгезин күүседип турар Шолбан Кара-оол айыткан.

Кызыл кожуун чагыргазының даргазы Валентин Ендан кожуунда төлөвилелдин боттанышкынын илеткээн. Доктаамал орулга чок, ада-иелери азы төрелдери-биле чурттап турар, 2-ден хөй ажы-төлдүг, 105 аныяк өг-бүлө төлөвилелдин киржикчилери болган. Оларның шуптузун чон боттары шилээн. Чер девискээрлери аңгылаан, кадастр учедунга тургузары-биле черин шыйып, оң өртээн тургузуп дооскан. 2016 чылдың июль 10-га чедир шупту турлагларны тудуп доозарын «орук картазында» айыткан. Бо ажил талазы-биле Чаа-Хөлдүн 4 база Таңдының 4 суурлары мурнап, кажаа-хорааны, ажил-агый тудугларын бүрүнү-биле дооскан.

Күрүне чөвүлелиниң хуралына чидиг айтырыгларны база чугаалажып сайгарган. Малчын турлагларны чырык-биле, суг-биле хандырынга Валентин Ендан ийи арганы сүмелзэн: чоогунда чырык дамчыдар шугумга азы бензогенераторлуг, хүн батареялары дээр ышкыш, энергияның автономнуг дөстөрүнө кожары.

Бистиң корр.

Төөгү билбес төөрээр

Бо үстүндө ады кирген фондунуң ажил-чорудулгазының аайы-биле Кызылдың дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринге ужуражылгаларны эрттирдивис. Ол ужуражылгалар үезинде студентилерниң эрткен төөгүвүске хензиг-даа сонуургал чок болуп турары дыка хомуданчыг чорду. Тываның күрүне университетинин төөгү салбырының студентилери «тыва эки турачыларның саны кажыл?» — деп айтырыгга харыылап шыдавас болурга, оң соонда ону салырындан-даа чөгени берген бис. «Төөгү билбес төөрээр, төрөл билбес түрээр» дээр болгай. Ынчангаш чуртунуң, чонунуң төөгүзүңге сонуургал өг-бүледен эгелээр деп санаар мен. Ада-иези кандыг сонуургалды уругларга оттурар болдур, олар келир үезинде мергежилин оон хевирлей чедип алыр.

Өг-бүлө — нацияның кол кезээ

Мээң бодалым-биле, аныяк өг-бүлелерниң чарлып-чирлир чоруу ам-даа көвүдээр. Чүге дээрге өг-бүлениң быжыы өгнүң эр ээзиниң азы кыс ээзиниң бот-боттарына хамаарылгазындан кончук хамааржыр. Чижээ: кыстың (оолдун) ада-иези уруун (оглун) өглөп тургаш: «Күдээвис (кернивис) улузу бай-шыыраа биске четпес улус-тур, уруувус (оглуус) оларның аайынче черле кирбес болзун, оларга чагыртпас, бистиң уруувус (оглуус) чоргаар, туразында өскөн кижичүве» дээн чижектег бодаалдар-биле дедир баштап кааптар. Уруг азы оол, ада-иези ынчап турда, оларның аайынга кирбес аргазы чок. Бир кырган-ача мынча дээр: «Каты, кат-иезин күдээ кижичү хөлчөк хүндүлээр, оларның баарына артык чүве чугаалаарындан, эпчөк чүүлдер кылырындан коргар боор чүве, оларның аайындан эртпес. Бо шагның күдээлери катынга дузазы чок, сигенин-даа кесчип, дузалажып бээр бодаалы чок, ажилым чай чок деп сылдаглап, шөлзөн чурттап чоруурлар. Амгы үениң салгалы эки деп чүл, багай деп чүл дээрзин безин ылгап шыдавас-тыр ийин. Хөй өг-бүлелер бустурга, нацияның келир үези дүвүренчиг байдалда болу бээр». Амгы үеде өг-бүлелерниң чарлыр чоруу 50 хар ашкан улуг назылыг улус аразында хөлчөк непертээн. Улгады берген улус чара бадыланчып турда, аныяктар оларны чүгле өттүнер, эдерер апаар. Өг-бүлелерниң чарлырынга шоу-бизнестин артистери база улуг салдарны чедирип турар.

Социал четкилер

Социал четкилерде тыва аныяктарның бижип турар бодаалдарын болганчок-ла номчуур мен. Бистиң тыва чонувустуң сагыш-сеткилин, этиказының, билиин кудулаанын социал четкилерде бижиктерден көрүп болур бис. Ында бижип турар бодаалдарның көвей кези өг-бүлениң нарын байдалдарының дугайында хомудалдар болур: ашаам (кадайым) ижер, будалып халыыр азы бижикчилерниң бот-боттары аразында алгышкан, хоп-чип тараткан, улус куду көргөн бижиктер болур: «Ол кижини ынча дээр чорду, мынча дээр чорду» дээн чижектег. Ол бижикчилерниң аразында

Аныяктар болгаш ниитиле.

ХӨРЕК ДОЛГАН БОДАЛДАРНЫҢ ҮҮЖЕЗИ

азы Юрий Монгуштуң хууда дүвүрээзи

Юрий Владимирович Монгуш — Кызыл хоорай чагыргазының мика килдизинин ажилдакчызы. Ол — Тыва эки турачыларга туратудуунуң фондузунуң секретары. Аңаа ужурашкыш, амыдыралды билишкннеринин талазы-биле бодаалдарын сонуургаан мен. Ыгай Юрий Владимировичиниң амыдыралчы көрүжүн, сагыш-сет доолдурган бодаалдарын мында киридим.

частырыг чок бижири кижичү кончук ховар. Мындыг сагыш-сеткили кудулаан салгалдан чүнү манаар бис?

Аныяктар болгаш көдээ

Аныяктар чүге көдээ суурларже ажилдап чоруксавазыл? Чурттаар чер чок бе? Чок. Суурларда ээн кагдыгган бажыңнар-ла эңдерик боор чүве-дир ийин. Аныяктарның суурларже барык-саваас кол чылдагааны корум-чурумнуң багайында деп бодаар-дыр мен. Кым-на кижичү уруун азы оглун кайы-бир танывазы суурже кортпайн чорудар дээр силер. Тываның суурларында өске черден келген аалчыларны өскелээр деп кончук багай чаңчыл бар.

Тывада суурларның көвей кезинде суурунун чонунуң амыр-дыжын үрөп, хора чедирип чоруур улус эвээш эвес. Ындамында эзирик улус аът, машина мунуп алган, карак-кулак чокка шаап халыткан, ок-бижек тудуп алгаш, чайып маңнаан.

Бир катап Кызылга, кудумчу автобустунга чорааш, бир кижичү: «Суурда ол-бир хулиган кижини улус эңдеп каапкан, ам суур чону дыштаны бердивис» — деп чугаалажып органын дыңнаан мен. Мен сактырымга, бистиң суурга бир дүржөк кижичү турган. Ол эзириинде ок-бижек тудуп алгаш, бажыңнар кезип, улус коргудар турган. Улус бажыңнарын шоочалап каапкаш, дезиптер. Тываның 1980 чылдардан бээр төөгүзүн ап көөр болзувусса, эвээш эвес кижичү улус холундан барган, та чеже кижичү бижектеткен, кемдеп-кергээн?

«Тыва» каналда азы «Шын» солунда: «Дерзии өлүрүкчүлөрнүн холундан барган» деп бижип каан чарлалдар кайы хире көвей-дир. Бистер өске чурттар, чоннар-биле деңнежир хире эвес чөгөнчиг эвээш санныг чон-дур бис ийин. Тываның полициязынче бир хонукта-ла кем-херек үүлгедишкннериниң дугайында ортумаа-биле 300 хире дыңнадылар кээп турар.

Шажын болгаш этика

Чүге шажын-чүдүлгени азы спортту сайзыраткаш, культуравыс бедидип шыдавас бис. Этиканың эң-не бөдүүн дүрүмнерин сагывайн чоруур кижичү, шажын-чүдүлге суртаалдаары дээрже үжүк билбес кижини ном номчу деп албадааны-биле бир дөмей. Шажын-чүдүлге Тывага чаа сайзырап эгелзэн 90 чылдар-биле бо үени деңнээрге, улустуң дерзиини дам барган, ылаңгыя чаш ажы-төлге хамаарышкан аар херектер көвүдөп турар. Ол чүнү херечилеп турарыл дээрже шажын-чүдүлге кем-херек үүлгедишкннерин чавырылдыраарына улуг салдар чедирбейн турар. Шажын-чүдүлге хоруглуг турган 50-60-70 чылдарны ап көөр болзувусса, ол үеде кем-херек

үүлгедир чорук бо үе-биле дең ховар турган. Чүс субурган туду орнунга, аныяк-өскөн, школач студентилер азы херек алдында оолдар-биле чүс катап ужуражы кылып, кижизидилгеге хамаары суртаал ажилын чорудар болза, дээр.

Чурум болгаш хоойл

Чүгле чаңгыс полиция, прокуратура чүс-биле корум-чурум тудары болмас. Чаш ажы-төлдерге хамаары Эрги-Барлыкка, Шагаан-Арыгга бичкем-херектер, элзэн каш чыл буру Сарыг-Хөлчүк артының адаанга бичорук озал-ондаанга когараан үүлгедир турган херекти сактып кал муңгаранчыг. Ол дугайында «Шын» лунга бижип турган болгай.

Тыва чоннуң культуразын куду эрттирген аныяктарның Кызылдың думчуларында машина иштинден хуушуп алган, сигналдап халытканы хөй-ниити черлеринге канчаар анып турарындан көрүп болур. Кызыл подъездилери арыг каът бажы ховар. Ак-Довурак, Шагаан-Арыгга, гаалаан-даа херээ чок, ук хоорайда эзирик улус хөлүн эрттир көвей. Кызыл хоорайда велоорук кылып алдывыс, өжөгөртээн та чеже катап ону үрөп чүве ыйнаан?

Шериг хүлээлгези

Шериг албан-хүлээлгези эр кижичү мөзү-шынарын дадыктырар. Ынчангаш да... Шериг албан-хүлээлгем эрттир тургаш, Чита хоорайның чоогунда эң көвей шериг кезектеринге чорзаан Казармаларның ханаларында кем-хире үүлгеткеш, шииттирген солдаттар дугайында медээлер азып каан болур. Ол фамилияларның аразында тыва фамилиялар эвээш эвес. Шериг баар турар оол бүрүзү-биле аңгы бесед кылып, оларны шеригже ыяк белетк чорудар болза эки деп бодаар мен.

Уран чүүл мөзү-шынарын хевирлээр

Амгы ырлажып турар аныяктар чүнү дугайында ырлап турары бичкем-дестээн, ырыларның утка-шыны чок, сөс-домаа кончук чевен. Культуралык, чогаалчылар, композитор эвилелдери ыры чогаадып турар аныяктарга улусту чыып, ырыны канчаар билирин, шүлүктүн тургузуу кандыг болурун өөредир болза эки. Ырыларның кызыл амытаннның кижизидилгезинге салдар хөлчөк улуг. Ынчангаш ыры чогаа чоруур аныяктарга шүлүк номчуурун мелээр-дир мен. Черле ынчаш номчу чурдуур кижиниң бодаалдары бичкем, иштики делегейи байлак, сөс-дөстө чедингир болур болгай.

Түңнел сөс

Өөредилге, Культура азы спорт болгаш аныяктар херектеринин талазы-биле яамаларның кайы-бирээзинин баазына тускай килдиз ажилда болза эки деп бодаар мен. Ол килдизке кончук шыырак дээн психологтар, социологтар, башкылар, эмчилер, юристер, шажын-чүдүлге төлээлери ат-алдарлыг хоочуннар кирген турар. «Тываның келир үези» дээн чижекте тускай программаны ажилдап кылгаш, чон-биле сырый ажилдаар.

Тыва аныяктар дыка өөренишчел, салым-чаянныг деп санаар. Чүгле оларның салым-чаянын өй-шаанда илередири чугула. Салым-чаянныглар хөй, ынчалза-даа мен бөгүн чидиг айтырыгларга доктааган ынчангаш буруудатпайн көрүңер. Тывавысты хөгжүдөр дээш, харыыс салым-чаяны болуулар, аныяктар!

ТАР-НЫҢ 95 ЧЫЛЫНГА

ОРДЕННИГ БИЧЕ-ООЛ

Биче-оол Куулар төрөлдери-биле.

1921 чылда Тыва Арат Республика бот-догуннаан күрүне болуп тургустунганда, 1944 чылга чедир Тывага ниити мал бажының өзүлдөзи ийи сая ажып турганын архив шыгжамырында сан-чурагайлар бадыткап турар.

Ол үеде Хемчик унунга чурт-чораан мал ажил-агыйлыг аттарның азыраан малының кенинден өдөк-хонаштар, ниити арлар чедишпейн турганын Тыва Чазактың шиитпирин агаар, хостуг одарларлыг черже көжүрүп эгелзэн. Колдуу ады кожунче хөй малдыг аратны көжүрүп турган.

Чөөн-Хемчик кожунун Ба-Тала девискээринден үндөзүн арлар уктуг, Эр-Хавактан эң малдыг Биче-оол Тынтык-оол-Кууларны төрөл чону чурдан үдөп, оран-таңдыларынче кемин өргүп, Таңды кожунга ир демнежи, көжүрүп чедирип нар. Ынчан чаа-ла хып дзэн

ы назын үезинде (38 харлыг) үдөп турда, улуг назылыгла-ыглажып турганын өгбелерим алаар чораан. Ындыг болур-ужурлуг. Чырык хүнүг Ие чер-ыга чаңгыс катап чаяаттын-хып дзэн назынында кижиге ыс ханныг төрөл чону, хинин жаан төрзэн чери ышкаш, ыг эргим чүве чогуң, бодум п, салгалдарымга чугаалап тур-дур мен. Чогаал ажилы-халбактаны бергеш, өскөн-чуртумну алгал-йөрзеп, чаражын сактып, бижип эге-бээримге, чечен-мерген, уран ер ак-көк дээрден боттары-ла арап кээп турганзыг.

луг өгбөвис — кырган-ача, ан-ававыс Таңды кожунче 3 чылдың чеди ай үезинде л чорутканын өгбелерим ып чугаалап чордулар. Хой, хүнүң баш саны 1000 ажыг, ызы 700 ажыг, инектери чүс турган. Бо сан-чурагайлар санын көргөш, чижеглеп адап түңнер-дир. Ынчангы өгбелер нде малын эрткен компартия ышкаш, чиктелеп, кажан-аа санавас езу-чаңчылдыг аннар. Карак-биле көргөш, а чедип азы ажып турар-деп чижеглеп каар чораан-

нар. Ында база кончуг ханы утка сиңген, тывызыксыг, чажыттыг деп өгбелер чугаалаар чораан.

Амгы үеде мал өстүрүп чоруур малчын араттарга кысказы-биле доктааптайн. Мээң өскөн-төрзэн черлерим Өвүрнүң Хандагайты, Чөөн-Хемчиктиң Бажың-Алаак, Хайыракан, Баян-Тала болгаш төрөл чонум дыка көвей. Мал ажил-агыйлыг өгбелерим салгалдарынга ужуражып, өглеринге кире бергеш, малының баш санын айтырарга, чиктелеп санап каан сан-чурагайлар адавастар. Өгбелери ышкаш хой, өшкүзүн, чылгызын, инээниң сан-чурагайын чижеглеп адап каар. Чүге санап көрбес силер дээримге, өгбелериниң сагып чораан езу-чаңчылдарын чугаалаар. Дораан мындыг бодал башка кирип келир чорду. Кожунунда, республиканың-даа айтып турар сан-чурагайлары база ыңдыг ирги бе? Көөрге, чиге сан-түңнерни айтып каан боор. Ынчангаш шын сан-түң деп бүзүрээр берге.

Мээң ада-ием «Октябрь 30 чылы» колхоз, совхозтун төрүүр хоюн кадарып, хүндүлүг дышта-нылгаже үнгеннер. Ай санында кадарган хоюнун чиге сан-түңүн айтып, бригадирлер отчет кылып келир. Кажан хой кидин түлүк оолдай бергенде, чиктелеп санай бээрге, авам-ачам дендии хөңнү чок. Санапкан соонда, чаш хура-ганнар бир-ле хамчыкка алзып, кадык тургаш-ла, өлүп эгелээр. Ада-ием: «А богда, бо эртем-биллиг үеде чүнү-даа угаап билбес кончуун-даа боларның» — деп хомудаарга, авам оргаш: «Оларда буруу чүү боор, үстүкү черлерниң айтышкынын күүседип чоруур улуста» — деп олурганын сактыр мен. Ындыг турган-даа. Компартияның айтышкынын үстүкү ал-бан-дужаалдыглардан бөдүүн чон-га чедир бичии-даа хажыдышкын чок күүседип чораан болгай бис.

Эрткен үе хүлээлгезин күүседип эрткен-дир. Бак чүве ыңай-ла тур-зунам, эки чүве эгинден дүшпейн-не чорзунам, курай, курай!

Биче-оол Тынтык-оолович Куулар Таңды кожунга 1946 чылда, Молотов аттыг колхоз тургустунганда ооң экономиктиг хөгжүлдөзүн өстүреринге 400 баш хоюн, 70 ажыг инзэн, бир аскыр чылгызын салгаш, боду кадарчы-

лап эгелзэн. Хөй малындан чүгле колхозка эвес, Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында совет күрүнениң Кызыл Шеринге ду-заламчы кылдыр хөй-хөй малын, чылгызын үзүп берген. Хөй мал бажы өстүргөн дээш, ТАР Орде-ни-биле база медальдар-биле шаңнаткан. Ынчангаш Биче-оол Тынтык-оолович Куулар «Орден-ниг Биче-оол» деп аттыг чораан. Ооң ады-биле Кочетов суурнуң бир кудумчузун адаан. Алды оолдарның, бир кыстың хүндүлүг ынак ачазы. Оолдары: Чамзырың, Доржап, Манай-оол, Седип-оол, Шаңгыр, Хемер-оол. Уруу — Лидия Биче-ооловна Саая. Шупту эртем-билигиг Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчылары, орден-медальдарның эдилекчилери. Ынчангаш төрүттүнгөн, өскөн чери Баян-Таланың чурттакчылары, төрөл чону оларның шуптузунга чоргаарланып, сактып чоруур бис. Дээди башкы эртемниг чаңгыс кызы, бодунуң харысгалгалыг ажилындан аңгыда, амыр-дыжын бодавайн, чогаал ажилы-биле халбактанып, хан төрөл аймаанга тураскааткан «Көшкен хемчиктер» деп номун бижип дооскаш, пар-ладып үндүргөн. Төрөл чонунга, төрзэн черинде, чуртунда балал-бас исти арттырган чогаалчы. Төрөл аймааның салгалдарының ада-өгбелеринден кавай чаштарга чедир тода чыып бижзэн бир ду-гаар чогаалчы деп, ооң ол номун номчааш, бодумга хамаарыштыр хүндүткелдиң өөрүшкүзүн илере-дир кижичордум. Ынчангаш моон-даа соңгаар чогаадыкчы ажил-ижиңерге чаа-чаа тывызыксыг чедишкinnerни, бодуңарга каң-дег кадыкшылды күзедим, Лидия Биче-ооловна.

2016 чылдың август айда Кочетов суурнуң бир кудумчузун Биче-оол Тынтык-оолович Кууларның ады-биле адаанындан бээр 10 чыл болган юбилейлиг байырла-лынга киржир хүндүлүг чалал-ганы алганымга сеткилимниң ханызындан улуг өөрүшкүмнү илередип, мурнуңарга дискет чедир мөгөйдим, чаңгыс чер-чурттуумнуң салгакчылары.

Сарыг-оол КУУЛАР
(Санчы).

Кызыл хоорай.

ҮЛЕГЕРЛИГ АДА-ИЕЛЕР

Школага үр үениң дур-гузунда башкылап чораан болгаш, уруглар кижизидил-гезинче улуг сагыш салыш-кынны чорудары чугула дээрзин амыдыралдан эске-рип чоруур мен.

Ажы-төлдү шын кижизидери — ада-иениң чүгле мөзү-шынар талазы-биле эвес, а хоойлу-дүрүм талазы-биле хүлээлгези-дир. Уруг амыдыралдың баш-тайгы кичээлдерин бажыңыңа эртер болгай. Ол эпиг-эвилең, дыңнангыр, хүндүлээчел, шын-чы, чурумнуг өссүн дээр болза, ону долгандыр турар кижилер (ада-иези, төрөлдери, башкы-лары...) боттарының үлегер-чижзэн көргүзери чөптүг. Ие кижичаа-төлүн чараш, чаагай езу-чаңчылдарга, агаар-бой-дуска хумагалыг болурунга кижизидип, оларның угаан-меде-релин байлакшыдып, төлөптиг, ажил-агыйжы кижилер кылдыр чаңчыктырар ужурлуг. А ада кижиниң кижизидилгеге сал-дары база кончуг чугула черни ээлеп турар. Ооң өг-бүлезинге, төрөл чонунга хүндүткел, кыс кижиге эки хамаарылгазы, ылаңгыя өзүп оор оолдарга өөредиг, үлегер-чижек.

Уруг кижизидилгезиниң ут-казы ханы, делгем, ону уламчы-

Амыдыралдан чугаа

ТУУЙБУНУҢ ХЕМЧЭЭЛИ
КАНДЫГ ИЙИК?

1967 чылда Кызылдың политехниктиг техникумунуң хамааты болгаш үлетпүр тудуг салбырын 3-кү курс соонда 26 сургуул чайгы практикавыста, ам «Авто-орук» деп адап турар, ынчан Политехниктиг техникумнуң чаа бажыңнарының таваан салыр аас-кежиктиг болган бис.

Ол тудуг «Кызыл тудуг» эргелелинге хамааржыр турган. Кол өөредилге бажыңың таваан «нивелир теодолит» деп геодезисчи херекселдер-биле булуңнарының дортун, дээвирилперниң дескизин көрүп, «боолап» тургаш, төлөвилелден бичии-даа хажыдышкын чок шупту ажилды дооскаш, тос айның 15 үезинде тудуг ажилын уламчылаары-биле «Кызыл тудуг» эргелелиниң тудугжула-рынга хүлээдип берген бис.

Өөрүнчүг-даа, чоргааран-чыг-даа чүве ол. Практика үезинде бистиң башкылары-выс болгаш «Кызыл тудуг» эргелелиниң даргалары биске кээп хынап, көрүп, бир тудуг мастери бистиң-биле доктаа-мал кады турган.

Техникумнуң тудуг салбы-рының кол эртеми хамааты болгаш үлетпүр тудуг (ПГС), башкызы Анатолий Харламович Хараев (бодунуң кол ажилы Красноярск хамааты төлөвилел чериниң удуртукчузу) биске хүннүң чыгыгы кээп, ажилывыс-ты хынап турган. Кончуг эки сеткилдиң инженер-тудугжу кижичүве. Сөөлүнде Кызыл хоорайның тудуунга болгаш архитектуразынга кириген үлү-хуузу дээш Кызыл хоорайның «Хүндүлүг хамаатызы» деп аттың эдилекчизи болган. Ын-чан «Кызыл тудуг» эргелелиниң даргазы Иван Александрович Остапеч турган, сөөлүнде тудуг сайыды-даа турду. Ол — солун, өөредиглиг чугаа-сооттук кижичүве. Ол тудугка кээрге, бистер шупту ону долгандыр турупкаш, айтырылгар салып, чугаалажыр

лаары төнчү чок. Ынчангаш улуг харысгалга бисте, ада-иелер-де болганда, кижичүрүзү кы-зып-кылайып, уруг-дарывыс-ты чараш, мөзүлүг аажы-чаңга кижизидип өстүрзэли.

Бистиң Тес-Хемниң Кызыл-Чыраа сумузунда ажы-төлүн мөзүлүг кижилер кылдыр кижизидип, оларны шын орукче углап-баштап чоруур ада-иелер хөй. Оларның аразын-дан Андрей Аңчыевич, Инна Чамыяновна Бызаакайлар, Антонина Моргановна, Сайгай Макарович Дандаалар, Март Салович, Бежей Маадыровна Сакпайлар, Байыр-оол Ха-йынович, Айлымаа Дановна Сояннар, Борбай Хайынович, Салбакай Бадыевна Сояннар, Чечен-оол Тарбыкович, Чой-гана Седип-ооловна Сояннар, Хорлай Дарганович, Анна Ба-дыевна Лаңаалар дээш, оон-даа өскелерни адап болур.

Бо ады кирген өг-бүлелери-ниң ажы-төлү төрзэн чурту-вустуң аңгы-аңгы булуңнарында ажил-агыйлыг, төлөптиг кижилер болуп амыдырап-чурттап чоруурнга бистер өөрүп, чор-гаарланып чоруур бис.

Урана ШОЙДАК,
Кызыл-Чыраа ортумак шко-лазының социал педагогу.

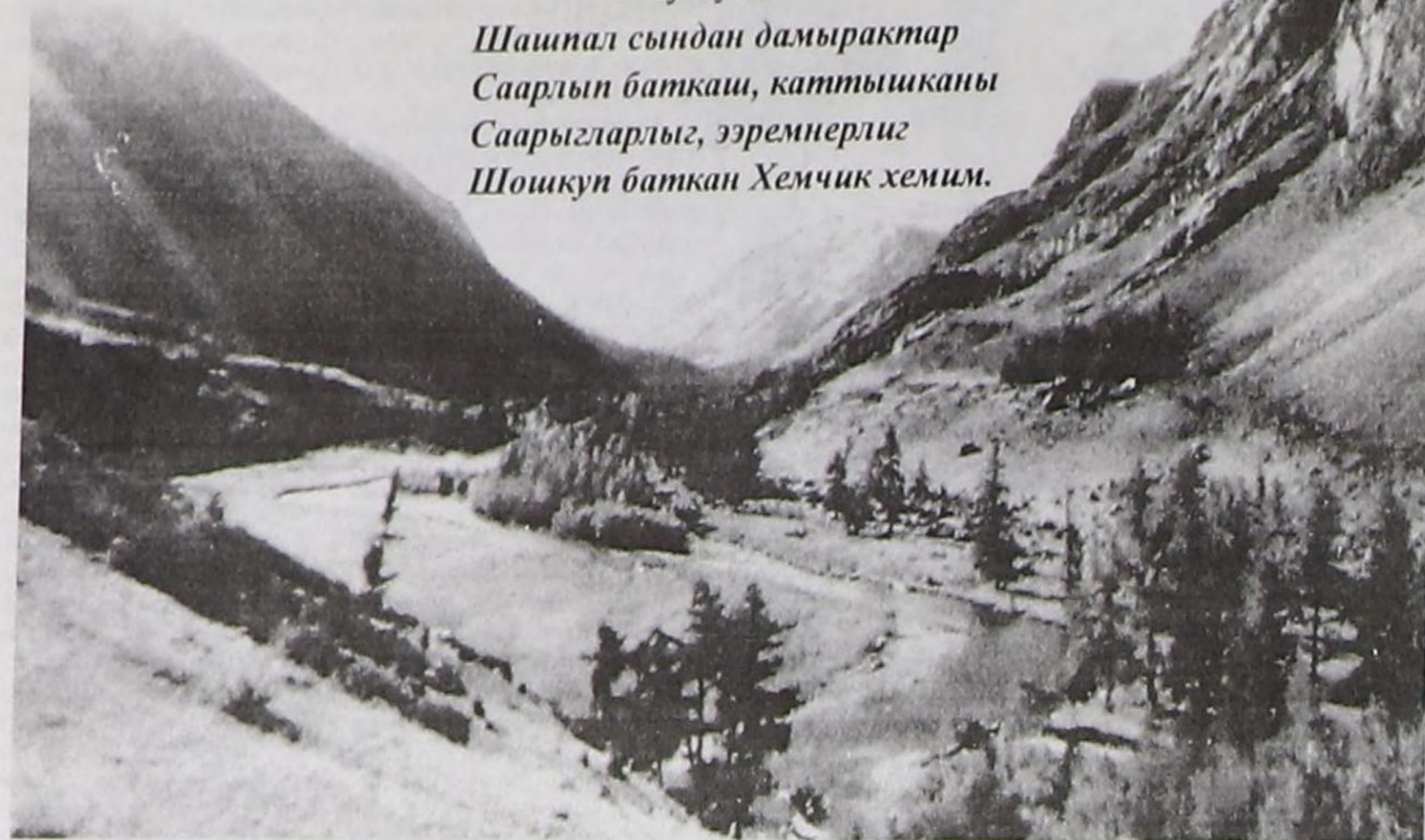
Сорук-оол ООРЖАК.
Суклак суур.

• “Шынның сылдызы” мөөрейге

НАЙЫРАЛДЫҢ ОРУКТАРЫ

• ЧУРУМАЛ

Шашпал сындан дамырактар
Саарлып баткаш, каттышканы
Саарыгларлыг, эремерлиг
Шошкуп баткан Хемчик хемим.

Бай-Тайга. Хемчик-Бажы. Ооң каас-чаражын бижип ханмас, төөгүлүг болуушкуннары санап четпес хөй.

Бир-ле, Тываның билдингир журнализи Кудурукпай Седен “Кым сен, Мамай?” деп Александр-Натпит-оолдун бижип турары Маңнай Иргит Хемчик-Бажында Калбак-Соруг, Доора-Хорум, Шагбаң-Кажаа чедир ада-өгбелериниң чурттап чораан хонаштарын сонуургап көөр сорулгалыг чораан.

Тыва кижиниң чаңчылында кижилер депсинер чүү боор, төк кээп дүшкен черин эргивейн канчаар. “Иргиттерниң төлээзи сен боор сен” — дээш, мени эдертип алган. Сериин тайгаларны эргип кээрге, кижиниң сеткилинге тааланчыг аржаан суглары, айыраң-каас чечектери, шеңнези, артыш-шаанаа ала-чайгаар эмнеп кээр.

Эң-не улуу Доңгурак Калдар-оол кижилер аразына солун чугаазын эгеледи:

— Шаанда бо Доора-Хорум девискээринге актар биле кызылдар аразына месилдежишкен болган дээр. Хемчик-Бажынга чурттап чораан делег (алтай) Чыман, Петр алышкыларның думалары (бирээзи ак офицер, өскөзи кызылдарның офицери турган) төндүр боолашкаш, холчалаң тутчуп тура билчип каапкан дээр.

— Херек кырында болган дээр чоржук, кызылдар тиилзэн, туттурганнарны Даг-Алтайже сүре берген дээр чораан — деп, Энеш Маңнай деткээн.

Хемчик-Бажынга кандыг аалчылар келбес дээр, кайыын-даа келгилээр: Даг-Алтайдан, Моолдан, Казахстандан. Бо бүгүнү бадыткап, Седен Кудурукпаевич:

— Ынчанмайн канчаар, Чүгүлүг-Хөлдөн ырак эвес Алма-Ата чедип турар орук бар болгай. Хемчик-Бажында кижилер билбес тос аржаан бар. Чиңге-Хем бажында шуралгак аржаандан үнгөн Шивиттиг аржаанынга хөй кээр. Аңнап, кат-чимис чыып, тооруктап, алдын-оңт, оргаадай, меңги чечээ дээш, оон-даа өске эм оңттар тып алыры биле кээп турарлар. “Бичии өөштерлиг Сылдыс-Хөлдүн балыы сыңмарлажып турда кээрлер.

— Эң-не хөйү Даг-Алтайдан кээп турган, чамдыктары мында турумчуп чурттап берген. Төндөшев, Дадикин суглар Ойраттың техникумун дооскаш, Бай-Тал суурга бухгалтерлеп, зоотехниктеп ажилдап тургаш, тыва кыстар-биле өгбүлө тутканнар болдур ийин — деп, Энеш Маңнай улашкан.

Ынчаар-ла хөөрежип чорааш, чедер черлерге чедип келгенин безин эскербээннер. Дөргүн-Алаак, Шагбанның-Кажаа, Доора-Хорум, Кызыл-Чарын, Көк-Чыраа, Улуг-Даш, Караңгы-Шивилиг, Сарыг-Ыяш,

Хоолааш ынчаар сизген кезер хөй шөлдер эвээш, араттар сизгенни кескеш, дыттар аразына сизген азар баганнарга азып, долгааш, кургадып алыр.

Төрөл бөлүктүн өглери чайлаар, күзээр, кыштаар черлерлиг. Бо доора хемге иргиттер, үстүндө хемге кезек сааялар, адаккы хемнерге хертектер, донгактар дээш, чоруп бээр. “Ажарга-ла сарыг өдөк” — тывызыксыг оран-на болгай. Орук хажызындан айттан дүшкеш-ле, казылган, инек-караа, честек-катты шай хайындырым үеде, эндере чыып ап болур. Чодур-чодур кара пөштерниң, узун суук шивилерниң чогагай-биле каастаныпкан турарын көөрге чаражын. Бир хүн дургузунда тооруктап, каттап, балыктап хүндедвис. Баавыл Бараат аңнааш, куруг келбес кижилер, балыкты (кадыргы) өйлей шелип алгаш келир.

Шапшаалдың сыннарында эң кадыр-берттиг, көшкелерлиг, кара-чыраа үнгөн шыргайларлыг бедик арт — Меңгилиг арт, Эзерлиг арт, билер-ле кижилер олап хынамчалыг ажып турар. Сыннар бажын тудуштуруп турар Чөлчү деп арт бар. Ооң кырынче үне бээрге, Кара-Хөлдүн Ногаан-Хөл көстүп кээр, дурган-биле көөрге, хөй-хөй бөлүк балыктарны көрүп болур. Оон ыңай Кара-Хөлдүн Даштыг-Хөл көстүп кээр. Оң таланда Көзөр сыны, оон Хемчик хем саарыглан-нып, янзы-бүрү дааштарлыг шурап баткан. Ол-ла арттың кырында Дээр-Даш багана дег көстүп турар. Даг-Алтайның делгемнери. Бо арттарны Найырал арттары дээр чөптүг. Даг-Алтайның, Моолдун девискээрлери көстүп кээр.

Бо-ла болгай, 40 чылдар ажыг дагып көрбээн Улуг Оваа. Үш хемниң белдинде Бедик-Эл кырында. Аңаа эрткен-дүшкен чорумалдар албан-биле баар, агын-көгүн баглап, саңын салып, буянныг йөрээлдерин бараалгадыр:

“Долгандыр хүрээлел,
Тос таңдым, өршээ!
Доозун хаттыг бак чатты ырадыңар,
Чаашкын чагза, чагзын,
Чаагай үнүш-дүжүт үнзүн-үнзүн!
Аал-чуртта алган кадай, ажы-төл
Аарыг-аржык, думаа-халаа чок,
менди турзун!

Ада — ак-көк дээрим аяс турзун!
Бетии ийден, аар ийден
Бээрини берип, хайырлап, өршээ!” — деп, аңчыларның, кырган-ачам Аңчы-Караның (Баян) чалбарыын дыңнаан мен.

Оон бээр үр-ле үелер эрткен. Улуг Овааның чоогунда Хемчик хемни кежилдир Кара-Дыт аржааны бар. Майгыннар, тыва өглер бо-ла көстү берген турар чүве.

Бир удаа аңаа Тыва күрүнениң удуртукчу даргалары Салчак Тока, Анчымаа Тока, Артемий Борбак-оолга ужурашкан бис. “Бо буянныг, ачылыг аржаанга ийи дугаар кирип турарывыс бо. Үш-Белдир, Ажыг-Суг аржааннарынга-даа кирип чордум. Ол аржааннар ижин-баар арыглаар, хан-дамыр экижидер, чүрек ажылын эде-хере согар, а бо Кара-Дыт аржааны нерв системазынга ажыктыг, дурт-сын, чүстер сайзырадыр. Бир чыл иштинде ажилдаарга сергек, чиик, карактарның көөрү экижири, магалыг оран-дыр” — деп, Анчымаа Амырбитовна чугаалаар чораан.

Чаңгыс чер-чурттуглар төрзөн Тывазын эргип кээп чорууру төөгүгө арткай аан. “Бай-Тайганың Улуг Оваа-зынга чедип, көрбээн чараш делгемнерни көрүп, көскү-хөрээм, хөй-аадым көдүрлүп, Хемчик-Бажының Кара-Чодага чедер сорулгалыг келдим. Мындыг чараш оранны көрдүм, бедик сыннарның кожагар шиштериниң аразында, чалымнар аразының көктүг-шыктыг черлеринде те, чуңма, архарлар дешкилешкен, эзирлери дээрде кылыткан. Кара-Хорумнуң шаандакы аът оруунуң сома истери хевээр арткан. “Ырлаксанчыг Бай-Тайгам” деп бодап тыптып келди” — дээш, ТР-ниң алдарлыг артизи Борбак-оол Салчак хөй-ле ырларны Кара-Чодага, хая-кашпалдарга чаңгыландыр ырлап турду.

Шынап-ла, “Ырлаксанчыг Бай-ла-Тайгам” дээни чөп. Бай, байлак Бай-Тайганың Мөңгүлөктер, Улуг-Ооруг, Биче-Ооруг, Чылангылар, төөгүлүг Көп-Сөөк, Чеди-Тейни чула-сүзүк кылган Бай-Тайга хүрээзи, Ажыг-Сугнуң Кызыл-Хая чедир шаг-шаандан тура хүр-күжүгеттер, салчактар, монгуштар, даа-иргиттер, кадыркаскак эзим-аргалар шыпкан Кара-Хөлгө чедир оон-даа өске аймак бөлүктөр чурттап келген болгаш салгалы ам-даа уламчылап чурттап чоруур.

Күжүгеттерден Шойгунуң оглу Россияның Маадыры, камгалал сайыды Сергей Шойгуну, Лариса Шойгуну адаарга-ла — чоргаарал. “Ырлаксанчыг Бай-ла-Тайгам” дээни ханы уткалыг. Өлзей-оол Өлбөзектиң, Байыскылаң Хүргүлөктиң ада-өгбелерин дөззөн салгакчылары Бай-Тайгазын, ажил-ишчи чонун, төрзөн черин ам-даа ырлашпышаан, чогаалчылары чараш бойдузун, ажил-ишчи малчыннарын, уран-шевер даш чонукчуларын, чолдуг, алдар-аттыг кижилерин шүлүк-ырга мактап, тыва дылын улам сайзырадып, бижип турар. “Чону чоорган, чолу бедик” деп чүүл бо-ла болгай.

Бараат ДЕЛЕГ-ООЛ.
Бай-Тайга кожуун. Бай-Тал суур.

ШИЛГЕДЕК
БОЛУҢАР,
АНЫЯКТАР!

Сөөлгү чылдарда чон араз шөртегер аныяктар көвүдөп ту көскү апарган. Мен — 70 ажылыгы эне мен. Шаанда тывала аразынга шөртегерлер ховар, байлар, дүжүметтер ындыг тур. Чүге ынча деп олурар кижилер кымның шөртегери, шөртегер кымга хамаан, канчаар чуртта кижилер боду-ла билгей дээр чадаалар. Ийе, оозушын-на харын. Ынча даа эвээш санныг эргим чонумну ле чорзун деп бодаар сеткилим. Оларның чамдыктарының бодунушын эвес алдынып чоруурун эскерүүмгө, меңээ дыка хараада мээң бодумнуң ажы-төлүм ынча раан дег болур. Ынчангаш сокса боданыңар, ол багай чаңчы уштунуңар дээрзин чугаалаксаар мен.

Бурунгу тывалар: «Хырнын канас, кызын каастаар» — дижит. «Хототса-даа, караа хототпас» деп үлчугаа чүглө оор, чазыйларга эвес, хоптак кижиниң бодунга база хамжыр утказы бар.

Амгы үеде массалыг информатиктеринде: сеткүүлдерде, телевизор, радио-даа хөлүн эрттирерээш, арып алырын кызып чоруур дугайында бо-ла чугаалаар апар. Семирээш, артык чүккү көдүрүп, кайы хире бергезин билгеш адырлып алган каш-ла кижилер өчүрттап чоргулаар. А семистер хөй кезии ам-даа «хырнын азыраа шаан». Орустап «чревоугодники» чорду. «Здоровье» сеткүүлде хөй кижиниң ишти-баары шөртөө бээр чылдагаанын мынчаар тайылбырлап: «Хөй чемни хары угда эндере чип ол хайлып четтикпээнде-ле кырын кемненип-ле турарга, шөйүндүлөр болгаш өске келген чемни сыңаар дээш, чоорту узуп өзүп эгел. Ынчангаш ие-бойдустун берген чээлинден узай бээр, а хырын база гаттыр херлип, шөйлүр. Ооң уламын ижин-шөйүндүгө хөй артык чемни кап чоруур апар».

Хойну эвээш, ооң ижин-шөйүндү аштап-арыглап тургаш, шөйүндүгө ни үндүр сы тудуп чоруп оргаш көө ол узун шөйүндүн чамдык черинде чин чок, куруг болгулаар ч. Ол хойнуң өй-өйде оңтавайын бар бойдустуң берген норма-чижээ-б оңтап турганы ол боор. Ындыг хой чаа хөлүн эрттир көвей эвес болур ч. Өй-тап семирерге кижиге б эки болбайн канчаар. Ынчалза, шөртеери дээр-ле, эрте кыры болгаш электен өлүрү-дүр. Ынча улус янзы-бүрү аарыгларны эдил хилинчектенип чорааш, үе-чергелер чажыттарын мурнай «өске оран» чоруй баарын таныыр, билер улу аразындан хөйү эскерген мен.

Эң-не дүвүренчиг чүүл — сад школа назылыг бичии уруглар шөртейти семирп турары. Эмчил кайда силер? Дүвүрээзин коңгаз кагар үе келген эвес чүве бе? Ынча шөртегер чаштарның чанында чор ада-иезин көөрге, олар база шөрте болурун эскерип чоруур мен.

Чон мурнунга бараан бооп чор аныяк оолдар, кыстар электен шөртеип, чараш хевир-дүрзү дурт-сынын үрөп алганын көөртан харааданчыг. Кижилер бодун бо тиилеп алырга, эң улуг тиилелге болур, бодуңарны тиилеп шенен. Өске улустуң бодалын база дыңнаартым.

Анчымаа ХЕРТЕ

Кызыл хоорай.

Культура, уран чүүл

СОРУККУР-ЛА, СОРУКТУНУ!

Мөөрейниң хөөмейжилери.

Тыва Арат Республика тургустунмаанда-ла, уран чүүлдүн узун оруун изеп эгелзэн бирги хөөмейжи Сорукту ол-ла болгай. Ол 1901 чылда Тандының Межегейге төрүттүнген. Сорукту бичии үезинден эгелзеш-ле, амыдыралдың «онгул-чингил» оруктарын чурттап эрткеш, ат-алдарлыг кижилер апарган.

Феодалдыг Тыва үезинде аал-ооннардан Самданай биле Чол-ак-Кара хөй уругларының хей-ери болур Сорукту тараалап өткөн моол Ногаан-Бүдүпке азы-андыга берипкен. Оюн Сорукту кыраар-ла Кыргыз Сорукту болу-ерген. Азыраан ада-иези яды-ырган-даа болза, өске өөрүндө даа чокка өзүп келген. Феодал-арту-Назынның малын кадарып орааш, хөөнүн хөөмей-биле адуруп, кайгаанын каргыраа-зы-биле хандырып чораан оол, өөлүндө чонга чалаттырза-ча-аттырза улуг хөөмейжи апарган. Соруктунун авазы Чол-ак-Кара — Амбын-Ноян омбу Доржунуң ыраажызы. Азыраагызының барган че-инге, ужурашкан улусун, мал-каанындан бээр ол-ла черинге үлүктөп, кожамыктап, ырлап, хөөмейлеп кааптар чораан. Ын-ангаш огул Сорукту авазы дег хөөмейжи болганы ол.

ТАР Чазаа тургустунган соон-а Сорукту уран чүүлге хаара тут-уна берген. 1934 чылда Москва оройга ырлаар хааржак пластинкага каргыраазын бижит-кен. Ол пластинка таварыштыр Соруктунун каргыраазын чүгле азынның чону эвес, а ССРЭ-н бүгү суур, хоорайларының ортакчылары дыңнааш, кайгап аныан дээр чүве.

Бо чылын ол улуг хөөмейжи

Соруктунун төрүттүнгенинен бээр 115 чылы. Аңаа тураскаат-кан республика хемчээлдиг «Соруктунун каргыраазы» деп мөөрей Эрзин кожуунуң «Кыргыз Сорукту» аттыг Кул-тура бажыңыга болуп эрткен. Мөөрейге республиканың 10 кожууннарындан болгаш Чада-на, Кызыл хоорайлардан база Американың Каттышкан Штатта-рындан шупту 27 хөөмейжи бол-гаш 7 ансамбль киржип келген.

Бо улуг хемчээлдиг байырлал Эрзин суурнуң «Эки турачылар» кудумчузунда Кыргыз Соруктунун чурттап олурган бажыңыга, оң адын мөңгөжидип, тураскаал самбыразын тургузарының езу-лалы-биле эгелзэн. Бо езулалга мөөрейге чалаткан аалчылар база киришкенер. Бажыңның девискээрин янзы-бүрү өңнерлиг тукчугаштар болгаш шарлар-биле каастаан. Улуг хөөмейжиниң

ажы-төлү болгаш өске-даа салгалдары тыва хептерин кетки-лепкен езулалга киржир чонну, аалчыларны (хөөмейжилерни) уткуп турлар.

Кыргыз Соруктунун чу-руун сиилбип кылган турас-каал самбыраны ажыдып, оң салгалдарының сактыш-кыннарын дыңнаан соонда, байырлыг чыскаалдың кир-жикчилери кожуунуң төп Култура бажыңыга келген-нер. Мөөрей эгелзэриниң мур-нунда хөөмейжилер Култура бажыңының мурнунда тиккен тыва өгө мастер класс эрттирген соонда, мөөрей эгелзэн. ТР-ниң Улустун хөөмейжизи, алдар-лыг артизи Андрей Алдын-оол-ович Монгуш мөөрейни ажыдып тура оң сорулгазын чугаалааш, хөөмейжилерге чедишкыннерни күзеди.

Бир дугаар күүседикчи АКШ-

тан келген хөөмейжи Энрик Угал-де болду. Ол каргыраалап эге-лей бээр, ымыраа-даа ужарга дыңналы бээр хире, зал шыпшың барды. Езулуг-ла тыва аян-хөөн-биле тааланчыг кылдыр каргыраалады. 27 хөөмейжиниң база 7 ансамблдин күүсеткен каргыраа, хөөмей-сыгыдын чон улуг сонургал-биле көргөн. Тываларның салгалдан салгалче дамчып келген алдын эртинези каргыраа, хөөмей, сыгыдының сайзыралы бедзэн болгаш, жюри кежигүннеринге тилекчилерни илередири белен эвес болган.

Жюриның үндүргөн түңнел-дери-биле, эң дээди (Гран-при) шаңналга Барыын-Хемчиктин хөөмейжизи Айдың Биртаан-оол төлөптүг бооп, чаваа аът-биле шаңнатты. Бирги чергениң лауреады болган Монгун-оол Монгушка (Чөөн-Хемчик) хой болгаш акша, 2-ги чергениң лау-

реады — Ойдуң Самбага (Эрзин) өшкү болгаш акша, 3-кү чергениң лауреады — Вячеслав Монгушка (Бай-Тайга) акша, 1-ги чергениң дипломунга — Байлак Монгуш (Сүт-Хөл), 2-ги чергениң дипломунга — Отчутай Отсур (Эрзин), 3-кү чергениң дипло-мунга Кежик Успун (Бай-Тайга) төлөптүг болган. Дараазында 14 аңгы номинацияга төлөптүг болганнарга акша шаңналдарын тывыскаан.

Бо-ла бүгү шаңналдарны дет-киччилзэн Кыргыз Соруктунун уй-нуктары болгаш салгалдарына, кожуунуң Култура бажыңыга, уругларның уран чүүл школа-зынга, «Эзир-Уя» фольклор ансамблинге, Чазактын Эрзин кожуунда төлөззи Д-Д.С. Ынаа-лайга, «Көгей-Сыны» бензин станциязының даргазы Р.Ю. Ынаалайга база «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияга кожуун удуртулгазы, култура эргелели өөрүп четтиргенин илереткен.

Жюриның даргазы Андрей Монгуш мөөрейни түңнөп тура оң бедик деңгелге эрткен-нин демдегледі. Россияның Композиторлар эвилелинің кежигүнү, шииткекчилерниң бирээзи Валентина Сүзүкей, хөөмейжилерниң күүселдезинде бурунгаарлаашкын, улуг сайзы-рал барын үнелевишаан, кар-гыраа, сыгыттың күүселдези чаңгыс аайлажып, ыры жанрын-че шилчип турар болгаш аныктарның күүселдезинде демдегледі, аныак хөөмейжилерге ам-даа чогаадыкчы чедишкын-нерни күзеди.

Халарбаа КАРА-ӨОЛ,
күш-ажылдың хоочуну.

Эрзин кожуун.

• Кино чылынга

«ДИРИГ-ЧУРУКТУ» УТПААЛЫҢАР

Маадыр-оол Сасыкович Он-дар амыдыралының күш-ажылчы оруун кино уран чүүлүгө бараал-гаткан. Оожум океанга шериг албан-хүлээлгезин эрттирип тургаш кино-механигиниң мергежилинге ол өөренип алган. Аныак матрос беш чыл дургузунда ол мергежилдин чажыттарын ыяк өөренип ап, хостуг шактарда эш-өөрүн солун кинолар-биле өөртүп, оларның хүндүткелин чаалап ап, «шеф киномеханиги» деп адады берген.

Шериг хүлээлгезин төлөпти-биле эрт-геш, төрзэн Тывазынче чанып келгеш, итайында Сүт-Хөлдүн Кара-Чыраага омеханиктей берген. Оон аныак эрни тура килдизиниң дужаалы-биле Алдан-адырже ажилдадып чоруткан. Ында ыыр, билер кижилери бар эвес, аңаа ырынмай бар часкан. Бо одуругларның оруун сүмези-биле көдээ Култура анык ажилдакчылары турган Сүүр-Намчыл иешкилерниң бажыңыга түр а чурттап берип, ажилын шуудаткан. Рту таныш-көрүштерлиг, эш-өөрлүг-апарган. Ынчалза-даа өскөн-төрзөн а-Чыраазы бо-ла карактарына чурут-п келир, «думчуу ынаар тыртылар» ан. Ынчалза-даа даанган ажил кончуг тай. Ол үеде телевизор бар эвес, көдээ чүгле кино-биле чалгаараанын чазар. Ээ совет аныак киномеханигинге дет-чени көргүзүп-даа турган.

Ынакшыл чокта ынаныштыг амыды-чуртталга-даа кайын тургустунар, аган чаш-даа кайын төрүттүнер. Чоор-л ынакшылын тып, Алдан-Маадыр пазының аныак, чараш башкызы Алек-дра Тангытовна-биле салым-чолун аштырган. Ажил-ишчи хей-аады улам ээн. Ай, квартал, чыл планнарын док-мал ажыр күүседип, мурнакчыларның уунче кирип, «Хүндүлелдин демдээ» эн-биле шаңнаткан-даа. Ол чүгле кино үзери-биле кызыгаарлаттынмай, кино йында ханы тайылбыр ажилын, лек-

ция-беседаларны чорудуп турган.

Ынчан борбак демир хааржактарда суп каан киноленталарны сөөртүр тускай машина бар эвес, чүк машиналарына кыстынып, азы кырынга олуруп чорааш эккеп алыр. Кыштың соогунда безин өшкү кежи чагызын кеткеш, машина кырынга олуруптар, ол хире ажилына бердинген. Кызымаккай, биче сеткилдиг ажилдакчы-зын удуртур-баштаар черлерниң даргала-ры эскерип, ону коммунисттиг партияның кежигүнүгө кирип алган. Улусчу контроль комиссиязының кежигүнүгө ол хей чыл-дарда ажилдаан.

Оң шаңналдарын салаа басып санаар болза, эмгежок. Хей янзы медальдар, хүндүлел бижиктер дээш-ле, баар. Сүт-Хөл кожуун катап тургустунганда, кожуунуң кино четкизин директорлап база ажил-даан. Биез ажылы — Алдан-Маадырның киномеханиги тургаш, хүндүлүг дышта-нылгаже үнгөн. Оң күш-ажыл дептеринде киномеханигинге хүлээп алган болгаш хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн дугайында бижик бар, ол-ла. Чаңгыс ажилына ынча чылдарда доктаамал ажилдаан кижилер ховар-ла болдур ийин.

Салым-чолун доңаштырган, ынак эки Александра Тангытовна Алдан-Маадыр школазынга база-ла пенсияже үнүже үр-түңнелдиг ажилдаан. Үлегерлиг хоочун башкы «Улус өөредилгезиниң тергини», «Улуг башкы» хүндүлүг аттарның эдилек-чизи.

Ондарлар эгин кожа, эп-найыралдыг чурттап келгеш, ийи кыстыг болуп, оларны эртем-билигге чедирип, төлөптүг, бедик культурулуг кижилер кылдыр кижизиткен. Улуг уруу Маргарита — дээди эртемниг эмчи, оон бичизи Аяна дээди эртемниг башкы болганнар. Ада-иезин дөзөп, олар

төлөптүг ажилдап-чурттап чоруурлар.

Амыдыралының аайы-биле хоочун-нар Танды кожуунуң Сосновкаже көже берген. Чончу өг-бүлө чаңчыкканы-биле хей-ниити ажилына идепкейлиг киржип келген. Хар-назы улгатса-даа, мал-маган тудуп, хойтпак-саанныг, хоор чоннуг чурт-тап тургаш, эрткен чылын Маадыр-оол Сасыковичиниң «аадының бажы хоя бергени» дыка-ла хомуданчыг.

Сүт-Хөл кожуунга кино уран чүүлүн сайзырадырынга улуг үлүүн кириштирген М.С. Ондар ышкаш кижилер хөй. Оларны маңаа сактыры артык эвес. Алдан-Маа-дырга кедээр хавак кырынга турган шко-лага бир-ле дугаарында үнү чок «дириг-чурукту» Михаил Содунаевич Улуг-Кара-Кызыл хоорайдан эккелгеш, көргүскенин утпаан мен. Ынчан бистер, школачылар бис. Бо шагда ышкаш улуг клубтар бар эвес, школаның ханазына ак пөс аскаш, кинону көргүзөр чүве. Асфальтылыг орук бар эвес, доврак-доозун, ээр-дагыр орук-тарны эртип чорааш, ырак-узак найысы-лал Кызылдан ол киноларны сөөртүп эккеп турганын бодап кээр, дыка-ла шыдамык-кай, ажилына бердинген турган-дыр.

Ишкин суурнуң кино туржунга колхоз үезинде бүгү назынында киномеханиктеп келген «Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг аттың эдилекчизи Сүрүң-оол Майдыр-оолович Ооржакты чоргаарал-биле адап, сактып болур бис. Суг-Аксынга кино четкизиниң директору турган Хүрөң-оол Серенович Монгуш бодунуң удуртукчу ажилын кыл-бышаан, чолаачылавышаан, кинону база боду үндүрүп чоруп каар турганын чону ам-даа сактыр. Оң өөнүн ишти-Вера Доржуевна күш-ажылчы базымын база-ла кино четкизинден эгелзэн. Кинонуң

тускай өөредилге черин дооскан Шолбак Кежик-Маңнайович Ооржак — хоомай эвес удуртукчу турган. Кино адырының сайзы-ралына үлүүн кириген Каптан-оол Ондар, Альберт Монгуш, Марчың-оол Ооржак, Япон Сергей, Василий Ондар, Владимир Ооржак, Тамара Сат, Соскут Ооржак, Иван Ондар, Бегзи Сарыглар, Часкал-оол Ондар, Сергей Монгуш, Владимир Ондар, Мария Ондар, бухгалтерлер Мария Ондар, Чечек Донгак оларның аттары кожуун төөгүзүгө артар.

Амгы үеде чүгле бистиң кожуунда эвес, а республиканың бүгү булуңнарында култура одагларында кино көргүспейн ту-рары дыка-ла харааданчыг. Республикада кинофикация эргелелинің бар-чогу-даа билдинмес. Улуг экранга өңүг, чараш, солун кинолардан эккеп көргүзүп турар чүве болза, орулганы кирип ап болур-дур ийин. Ылаңгыя индий киноларны көдээниң чону аажок сонургаар ийик чоп. Телевизорда көргүзүп турар үй-балай, хан-чинниг, каржы-дошкун өлүрүүшкүннерлиг киноларның орунунга кижизидикчи ханы уткалыг киноларны култура одагларының экраннарына көргүзери күзөңчиг.

Барып-барып улуг Россияның Прези-дентизи В.В. Путинниң эгелзешкини-биле бо чылды Кино чылы кылдыр чарлаанда, клубтарда «дириг-чуруктар» көргүспейн турары канчап-даа таарышпас. Ээзирей берген турар клубтарга бо талазы-биле чогуур ажилдарны чорудуп, хемчеглерни алыр боор деп чон идееп турар.

Көрүкчүнү сорук кишерер
Хөлчөк солун кинолардан
Катап база көргүскүлөп,
Хайым чонну өөртсө чүл?

Бораш ОНДАР.

Сүт-Хөл кожуун.

Хайыралдыг Далай Башкы сүзүглөп каан,
Хайыракан суурувус секперезин.
Суму-арбан девискээрин ыдыкшыдып,
Субургандан сүмележип тудалаңар!
Үүлө-херек бүдөр кылдыр дузалажып,
Үлүүңерни йөрээп-сөңнөп, моорлаңар-ла!
Кежик-чолдуг буяныңар арбыдазын
Келиңерем, чалап тур бис, курай-курай!
Июль 9-та 13 шакта Улуг-Хемниң Хайыракан Куль-
тура бажыңыга болур АЧЫ-ДУЗА МАРАФОНУНЧЕ аал-
чыларны чаладывыс.

Бай-Тайга кожуунун «ШИВИЛИГ» аржааны
2016 чылдың июль 9-та аржаанның байырлыг
ажыдышкынычче чонувусту дыштанып,
эмненип алырынча чалап тур

Бир дыштаныкчының кирер өртээ 400 акша.

Чиигелделер:

Күш-ажылдың хоочуну — 300 акша.

1 бөлүктүн инвалиди — халас.

2 бөлүктүн инвалиди — 300 акша.

Студентилер — 300 акша.

Бичии уруглар 1-6 харга чедир халас, 7-14 харга чедир — 200 акша.

Бажыңарның хөлезини (1 хонукта):

2 кижичурттаар өрээл — 600 акша.

3 кижичурттаар өрээл — 900 акша.

Пансионаттар (1 хонукта):

2 кижичурттаар өрээл — 800 акша.

3 кижичурттаар өрээл — 1200 акша.

Ийи каът бажың (4 кижичурттаар) — 1800 акша (1 хонукта).

Машиналарның кирерде өртээ:

Чиик машиналар — 100 акша.

Улуг машиналар — 150 акша.

Аржаанда садыг, кафе, бильярд, теннис кезээде ажылдап турар.

Харылзажыр телефону: 8(923)-544-60-17; 8(923)-260-81-49.

СПУТНИКОВОЕ цифровое, эфирное ТЕЛЕВИДЕНИЕ

Триколор, НТВ Плюс,
Континент, Орион, Телекарта

8-913-354-7490 8-923-217-2383
5-25-69 без выходных с 9 до 21 ч.

ВЫЕЗД В РАЙОНЫ
РЕСПУБЛИКИ ДВУХСТОРОННИЙ
СПУТНИКОВЫЙ ИНТЕРНЕТ КИТЕNET
в любой точке Республики

ул. Лопсанчапа, 40 Супермаркет на Калинина
(бывшая АЗБУКА РЕМОНТА) цокольный этаж
ул. Новоселов, дом № 18, ТД «Кежик»,
Тел. 8-983-518-9548 «Спутниковое телевидение»

триколорТВ

Реклама

Только у нас!

Обмен на HD

от триколорТВ

за 3999 руб

Профессионал өөредилгениң «ТЫВААВТОТРАНС» өөредилге-курс
комбинадының автошколазы «В», «С», «ВС», «Д», «Е» категорияның
чоллаачыларын өөредириниң чыылдазын чарлап тур.

«ЭЖИНИ ЭДЕРТИП КЕЛ!!!» деп акцияны
чарлаан. Сээң 7 хуу алырыңа эргежок чугула
чүүл — чоллаачылар эргениң шынзылгазы не-
геттиниң турар эштиг болуру!

Студентилерге чиигелделер бар!!! (студент
биледиң көргүс) — 1000 рубль.

Дараазында мергежилдерге өөредириниң биле
чыылда доктаамал чоруп турар:

«А», «В», «С», «ВС», «Д», «ВС», «ВЕ», «СЕ»
категорияларның чоллаачылары;

-айыылдыг чүктөр сөөртүр чоллаачыларны
(ДОПОГ);

-пассажирлер аргыштыларының талазы-биле
орук шимчээшкениниң дүрүмнериниң техни-
муму;

-бүгү хевирлерниң чоллаачыларының стажир-
овказы;

-удуртукчуларга болгаш өрттүн айыыл чок чо-
руу дээш харысалгалыг кижилерге ыяап өөренир
өрт-техниктиг минимум талазы-биле кыска хуусаа-
лыг курстар.

Төлээр хуусааны узадып болур, кичээлдерниң
графиниң ескертир арга бар, өөренип турар кижичи
бүрүзүңе онзагай кичээнгей.

Айтырыг салыр телефоннар:
(39422) 2-71-37, 2-90-09, 89607781555, Полевая
кудумчузу, 120.

Долганар, келиңер, автошколаңың дуржулгалыг
башкыларыңа өөрениңер, бедик мергежилдиг
болуп, оруктарга чоргаар чоруңар!

Лицензия №1281, 2011 чылдың 06.14-те
ТР-ниң Өөредилге адырыңа хайгаарал албаны
тывыскан.

Телевирлиг үндезинге парлаан.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
ямызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ДОЛГАП БОЛУР ТЕЛЕФОННАР:

кол редактор — 2-01-35, секретарь — 2-30-69,

редакторнун оралакчызы — 2-17-91,

бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи — 2-18-10.

Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — 11530

организацияларга — 31730

Солун неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.

Тираж 4217. Номериң парлаалгаже дужаганы:

график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Вашу рекламу
прочтет вся Тува
на страницах
газеты «ШЫН».

«ШЫН» —
газета, которая
распространяется
по всей террито-
рии республики.
Т: 2-18-10.

УАЗ
автомашинана артык
кезектерни

барын садып
ап, чогуң чагы-
дып ап болур. Чагыдар
болза, өртээниң 50 хуу-
зун баштай төлөп алыр.
Өртээ Новосибирск хоо-
райны. 20 хууга чедир
чиигелделиг.

Магазин «Регион 17»,
Интернациональная
кудумчузу, 115,
(2 дугаар каът)
Тел. 8(394-22)-6-60-40,
8-913-358-08-88.

ИП ФАТЕЕВ А.Ю. ОГРНИП 315171900004490
Телевирлиг үндезинге парлаан.

Кара болгаш өңнүг
металлдарның
бузундуларын хүлээп
ап турар бис.
Өртээ аар.

Кызыл хоорай, Каа-
Хем кудумчузу, 94.
«Одежда» баазасы.
Тел. 8-923-384-38-78.

Телевирлиг үндезинге парлаан.

Байыр чедиришкени

Бистиң ачавыс Борис Натпит-оолович ТЮЛЮШ и
60 харлаар юбилеи. Ачавыс 2 оолдун, 2 кыстың, 6 уйну-
база ававыстың быжыг чөлөңгичи. КУБ «Дус-Дагның»
бижиктериниң эдилекчизи.

Тракторун тынын салбайн,
Алдан арттың бедииндиве үнүп келдин.
Амыдырал-чуртталганы бергезинмейн
Ажыл-үлөң, ажы-төл дээш, кызып чор сен.
Чолаачылап, трактористеп,
Чоннуң ижин кылып чоруур ачавыс сен,
Аарыг-аржык, човулаңы уттувуктан,
Ажыл-ишке кызымаккай чурттап чор сен.

Ырга кирген Чаа-Суурнуң огула сен,
Ынак, төрзөн Ак-Чырааңның мөгези сен
Чуртталганың айтыкчызы ававыс сээ
Чуруттунмас чөлөңгичиң болуп чору.

Ажы-төлүң, уйнуктарың, угбаларың
Аас-кежик йөрээл сөстү сөңгөвишаан,
Ажыл-ижиң ам-даа кагбайн кылып чорааш,
Аравыска чүс-даа чылда назылаарын күзээр-дир

Уруглар

СӨӨЛГҮ КАТАП ЧАРЛАП ТУР

1900 чылдардан соңгаар Баян-Таланың төө
чыындызының 1-ги томунун бижимелдери дооступ, п
рынга белеткел ажылдары адакталып тур. Алдар-а
өгбелерниң репрессияга таварышканнарын, Маадыр иел
баштайгы эртем-билиглиг албан ажылдакчыларның,
медаль хавыяларлыгларның, оон-даа өскелерниң ажы-т
өгбелериңерниң допчу намдарын, чуруу-биле дарый биж
адреске эккеп дужаарын улуу-биле дилеп тур бис.

Кызыл хоорай, Көк-Тейская 72 (бетки Каа-Хем).

Харылзажыр телефоннар: 8(923)389-88-87; 8(923)261

Номнуң автору: Сарыг-оол Санчыевич Куулар.

Кол редактор: Доржу Клара Бүрбүлдеевна.

МӨЧЭЭН КИЖИЛЕРГЕ ТУРАСКААЛДАР

мрамор, гранит, чуруктарын сиилбиир, бижимелд
чайырлаар, тураскаалдарны тургузар.

Хем ол чары, Саянский переулок, 23.

Тел: 8-913-359-9494; 8-923-380-9494.

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Бай-Тайга кожуунун Шуй ортумак школазын 2011
да дооскан Кежик Хулер-оолович ДОНГАКТЫҢ а
тывыскан аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону
чок деп санаар.

ИЗВЕЩЕНИЯ

В администрацию сельского поселения сумона Сушский
тупило заявление от гражданина Ооржак Арата Сергееви
предоставлении земельного участка из категории земель на-
сных пунктов в аренду сроком на 49 лет, расположенного по ад-
Республика Тыва, Пий-Хемский кожуун, с. Суш, местечко Д
общей площадью 442245 кв.м., разрешенного использования
предпринимательской деятельности.

В рамках действующего законодательства в течение 30
со дня опубликования данной информации администра-
сельского поселения сумона Сушский принимаются письме
заявления по данному извещению.

Председатель администрации сумона Суш
И.М. Дондуп.

В администрацию сельского поселения сумона Сушский
тупило заявление от гражданина Ооржак Арата Сергееви
предоставлении земельного участка из категории земель на-
сных пунктов в аренду сроком на 49 лет, расположенного по ад-
Республика Тыва, Пий-Хемский кожуун, с. Суш, местечко Д
общей площадью 521145 кв.м., разрешенного использования
предпринимательской деятельности.

В рамках действующего законодательства в течение 30
со дня опубликования данной информации администра-
сельского поселения сумона Сушский принимаются письме
заявления по данному извещению.

Председатель администрации сумона Сушский
Дондуп.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр.счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»
г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары
болгаш массалыг коммуникациялар адырынга
хайгаарал талазы-биле Федералдыг албаннның
Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын»
солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээң.
Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф»
ге парлаан. (Кызыл, Щет
болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлааттыңан
риалдарның авторларының б
дары редакцияның туружу
дүүшпейн барып болур. А
тыңан саннары болгаш өск
фактылары, дыңнадылары
авторлар боттары харыылаа